

ત્રેમલક્ષ્મી ઓ અન્યમાળા

રમ્મો વૈ મઃ

કુરુક્ષેત્ર

અષ્ટમ કાંડ, માયાવી સન્ધ્યા

કે. વાલ્મીકી

જરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૧૮-૪૭ કિંમત ૦.૧૨૫.૦૦

ગ્રંથનામ

પ્રોત્સાહક ગ્રંથમાળા

વર્ગિક

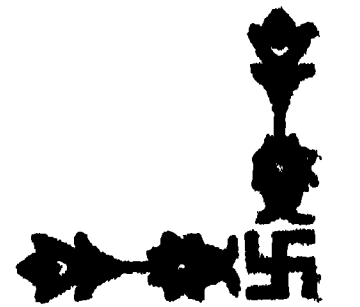
૬-૧

હવે પછી છપાશે

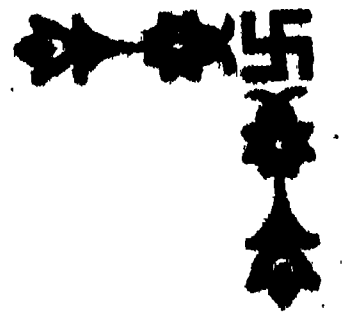
દસપતરામ, ભાગ ૨ ને, ઉત્તરાધી
દસપતરામ, ભાગ ૩ ને
કુરુક્ષેત્રના કાંડો; નિર્ધાર, ચક્રવ્યૂહ
મહેરામણનાં મોતી
વિચારણા, ભાગ ૧ થો
વિચારણા, ભાગ ૨ ને

ધર્મમન્થન, ભાગ ૧ થો
ધર્મમન્થન, ભાગ ૨ ને
ગીતમંજરી, ભાગ ૨ ને
'કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૪ થો
નવાં ઉપનિષદો
શ્રી હવે

૪૧,	સંઘમિત્રા	૧૯૩૧
૪૨,	પ્રસ્તાવમાળા	૧૯૩૨
૪૩,	ઈન્દુકુમાર, અંક ૩ ને	૧૯૩૨
૪૪,	કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૧ લો	૧૯૩૩
૪૫,	ઓજ અને અગર	૧૯૩૩
૪૬,	જગત્કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચંદ્ર	૧૯૩૩
૪૭,	આપણાં સાક્ષરરત્નો, ભાગ ૧ લો	૧૯૩૪
૪૮,	કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૨ ને, પૂર્વાર્ધ	૧૯૩૪
૪૯,	આપણાં સાક્ષરરત્નો, ભાગ ૨ ને	૧૯૩૫
૫૦,	ગોપિકા	૧૯૩૫
૫૧,	કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૩ ને	૧૯૩૫
૫૨,	ગુરદક્ષિણા	૧૯૩૫
૫૩,	પુણ્યકન્યા	૧૯૩૭
૫૪,	સ્નાતિકાપર્વની શિક્ષાવલ્લી	૧૯૩૭
૫૫,	ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૩ ને	૧૯૩૭
૫૬,	મણિમહોત્સવના સાહિત્યબોલ, ભાગ ૧ લો	૧૯૩૭
૫૭,	મણિમહોત્સવના સાહિત્યબોલ, ભાગ ૨ ને	૧૯૩૭
૫૮,	સારથી	૧૯૩૮
૫૯,	લોલીંગરાજ	૧૯૩૯
૬૦,	મુંબઈમાંનો મહોત્સવ	૧૯૩૯
૬૧,	કુરૂક્ષેત્ર, અષ્ટમ કાંડ, માયાવી સન્ધ્યા	૧૯૩૯

૧૯,	કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપર્ણટા [૩ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૬
૨૦,	કુરુક્ષેત્ર, દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૧,	ઉદ્બોધન [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૨,	અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૩,	સંસારમન્યન [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૪,	વિશ્વગીતા (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૫,	ઈન્દુકુમાર, અંક ૨જો (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૬,	નહાના નહાના રાસ ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૭,	ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૮,	જહાંગીર-નૂરજહાંન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૯,	કુરુક્ષેત્ર, ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વાણી	૧૯૨૮
૩૦,	કુરુક્ષેત્ર, પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ	૧૯૨૮
૩૧,	કુરુક્ષેત્ર, એકાદશ કાંડ, શરશય્યા	૧૯૨૯
૩૨,	કુરુક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ધોષ	૧૯૩૦
૩૩,	શાહાનશાહ અકબરશાહ	૧૯૩૦
૩૪,	પાંખડીઓ	૧૯૩૦
૩૫,	કુરુક્ષેત્ર, દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો	૧૯૩૦
૩૬,	સંબોધન	૧૯૩૦
૩૭,	દામ્પત્યસ્તોત્રો	૧૯૩૧
૩૮,	શિક્ષાપત્રી, સમસ્તોકી	૧૯૩૧
૩૯,	બાળકાવ્યો	૧૯૩૧
૪૦,	ઉપનિષત્પંચક	૧૯૩૧

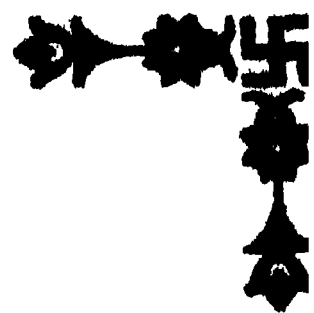
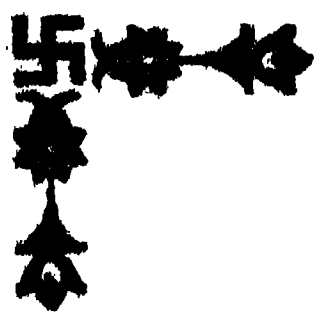

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઈન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો [૭ મી આવૃત્તિ]	૧૯૧૦
૭, ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી [૩ જી આવૃત્તિ].	૧૯૧૦
૮, જયા—જયન્ત [૫ મી આવૃત્તિ]	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, ઉષા (૫ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨, રાજર્ષિ ભરત (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ—ભજનાવલિ [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્યન	૧૯૨૪
૧૬, વેણુવી પોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૫
૧૭, અમર પન્થનો ચાત્રાણુ [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૫
૧૮, ચક્રન્તલાનું સંભારણું [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૬

પ્રેમભક્તિ—ગ્રન્થમાળા

૧૫૨ રસો વૈ સઃ

કુરુક્ષેત્ર

અષ્ટમ કાંડ, માયાવી સન્ધ્યા

—૦૦૨૫૦૦—

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૬૬

ઇ. સ. ૧૯૩૯

કૌમત બાર આના

૫

ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
કેતાન માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક : નંદલાલ દલપતરામ કવિ,

એલિસ પૂલ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી ૧૯૩૯ સન્દેશ દીપોત્સવીઅંકમાં

આવૃત્તિ ૨ ૭ ૧૯૩૯ પ્રત ૧૨૫૦

પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો (૧૯૨૬)

દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ધોષ (૧૯૩૦)

તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર (૧૯૩૬)

ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી (૧૯૨૭)

પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાકન્ધ (૧૯૨૮)

સપ્તમ કાંડ, ચક્રવ્યૂહ (૧૯૩૬)

અષ્ટમ કાંડ, માયાવી સન્ધ્યા (૧૯૩૬)

દશમ કાંડ, રૌદ્રી (૧૯૩૦)

એકાદશ કાંડ, શરશય્યા (૧૯૨૬)

દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૧૯૨૭)

એમ કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્યના દસ કાંડ લખાયા છે. તેમાંથી

સાત છપાઈ ગયા છે, અને આ આઠમો છપાય છે.

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રેમલક્ષ્મિ-અન્યમાળાના પ્રત્યેક અન્યની
પ્રત્યેક નકલ ઉપર કતાની દ્વંડી સહી હોય છે.

મુદ્રક અને મુદ્રણસ્થાન
નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાલા,

સરસ્વતી પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,

સારંગપુર, અમદાવાદ.

વિષયસ્ફોટન

ગુપ્ત ચરોએ અર્જુનપ્રતિજ્ઞાની જાણુ કર્યે સિન્ધુરાજે રણત્યાગનો વિચાર કીધો, પણ દ્રોણાચાર્ય ને કૌરવનાથના આશ્વાસને પડતો મૂકયો.

શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે ત્હારી પ્રતિજ્ઞા કપરી છે. જયદ્રથને છ મહારથીઓની વચ્ચે રાખ્યો છે. વળી ત્હેના પિતા વૃક્ષક્ષત્રનું ત્હેને વરદાન છે.

અર્જુનને ઉત્તર વાળ્યો કે ‘સમુદ્રમાં જેમ જળ સ્થિર છે, તેમ આ મ્હારી પ્રતિજ્ઞાને પણ તમે સત્યજ જાણજો.’

તે રાત્રે અર્જુનને સ્વાપ્ન આપ્યું ને સ્વાપ્નામાં શ્રી કૃષ્ણને દીઠા. શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું: ‘કૌરવો જયદ્રથને સર્વ સેનાની પાછળ રાખશે.’ ‘પાશુપત નામનું એક સનાતન પરમ અસ્ત્ર છે.’ ‘તે અસ્ત્રનું તને જ્ઞાન ન હોય તો મહાદેવને શરણે જા.’ અર્જુન જાણે આકાશમાં ઉડ્યો, ને શ્રી મહેશ્વરનાં ત્હેણે દર્શન કીધાં. દિવ્ય અસ્ત્રની ઈચ્છા દાખવ્યે મહાદેવે સમીપનું અમૃતમય સરોવર દાખવ્યું. પાશુપતાસ્ત્રને શ્રી શંકર પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને પાર્થ પાછો પાંડવજાવણીમાં આવ્યો.

બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી, ગાયોનું દાન કરી, બધાની પ્રદક્ષિણા કરી, ધર્મરાજનએ રણતૈયારી કીધી. અર્જુન ધર્મરાજનાં દર્શને આવ્યો. ત્હેને ભેટી, મસ્તક સૂંઘી, ધર્મરાયે આશિષો આપી. રથની પ્રદક્ષિણા કરી પાર્થ રણે ચઢ્યો.

‘દ્રોણાચાર્યે’ જ્યદ્રથને કહ્યું કે પાંચ યોદ્ધાઓની સાથે દૂર પાછળ ઉભા રહેજો.’ આચાર્યે શકટવ્યૂહ રચ્યો હતો, ને શકટવ્યૂહના મુખમાં પોતે ઉભા હતા.

કૌરવોની હાથીસેનામાં પાર્થે ભંગાણુ પાડ્યું. ‘હિન્ન ભિન્ન થઈ પડેલા હાથીઓથી પ્રલયકાળે આસપાસ પડેલા પર્વતોથી ઊવાયેલી પૃથ્વી સરખું” કુરુક્ષેત્ર દેખાતું.

‘દ્રોણાચાર્ય’નું માન જનની તથા ક્ષાત્રધર્મને અનુસરી’ પાર્થે રણમાં ધૂમતો હતો. ‘દ્રોણાચાર્ય’ની પ્રદક્ષિણા કરી અર્જુન આગળ ચાલ્યો.’ ‘શ્રી:કૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે સમય ગાળી નાંખવો તે ઠીક નથી.’

શ્રુતાયુધે નાંખેલી ગદાએ પાછા વળી ત્રેનો પોતાનો જ નાશ કરીધો. પછી સુદક્ષિણ પડ્યો.

દ્રોણાચાર્યે આશીર્વાદ ભણી કૌરવરાજને કવચબન્ધન કરીધું. એમ કૌરવરાજ અર્જુન સહામે ચાલ્યા. ત્યારે મધ્યાહન તપતો હતો.

‘પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો જેમ દેહ સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રો’ યુદ્ધ કરતા હતા.

ધૂષ્ટદુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સહામે ધસી ગયો. આચાર્ય બાણોના ઢગલે ઢગલા ફેંકવા લાગ્યા.

તે તિથિએ સાત્યકિનો સપાટો ચોર હતો. મધ્યાહન ત્યારે નમતો હતો.

‘જગતને વિસ્મય પમાડતા શ્રી કૃષ્ણ આગળ વળ્યે જતા હતા.’ ‘એ સમયે અર્જુનનો રથ સિન્ધુરાળથી એક કોણ જેટલો દૂર હતો.’

ધર્મરાજની આસાથી સાત્યકિ કૌરવદળને વીંધતો વીંધતો અર્જુનને પગલે જતો હતો.

‘સાક્ષાત મૃત્યુની પેઠે અર્જુન સંગ્રામમાં ધૂમતો હતો.’ હેને શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘સૂર્યનું’ આચ્છાદન કરવા માટે યોગનું વિધાન હું કરીશ, એટલે સિન્ધુરાળ સૂર્યને અસ્ત પામેલો જોશે.’ ‘શ્રી કૃષ્ણે સૂર્યને ઢાંકી દેવાને અન્ધકાર પ્રગટ કર્યો.’ અન્ધકારને જોઈ સિન્ધુરાળ છતા થયા. ત્યાં અન્ધકાર ઉડી ગયો, સૂર્ય પ્રગટયો, ને ‘દિવ્ય મન્ત્રાથી મન્ત્રેણું, નિરંતર ગન્ધ અને માતૃયથી પૂજાયેણું, બાણ પાથે છોડયું.’ જયદ્રથ પડ્યો.

કૌરવો કોપે ભરાયા, ને ઘોર રાત્રિસંગ્રામ મંડાયો. અશ્વત્થામા ને ઘટોત્કચે પરાક્રમો કીધાં. રણક્ષેત્રમાં મશાલો પ્રગટી. માયાત્રી યુદ્ધ ખેલી ઘટોત્કચ પડ્યો. મધ્યરાત્રિએ ચન્દ્રમા ઉગ્યો. સેનાઓનો કચ્ચરધાણ વળ્યો. એમ સહવાર પડ્યું.

યુદ્ધને પંદરમે દિવસે મધ્યાહને ભીમસેને માલવરાજ ઇન્દ્રવર્માના અશ્વત્થામા નામના હાથીને પાડ્યો, ને પાંડવસેનાએ જયજયકાર કર્યો કે અશ્વત્થામા પડ્યો. દ્રોણાચાર્યે એ પોકાર સાંભળ્યો, પણ માન્યો નહિ. ધર્મરાજને પૂછ્યું. ‘અશ્વત્થામા હણાયો છે એવું વાક્ય યુધિષ્ઠિર દ્રોણાચાર્ય સાંભળે તેમ

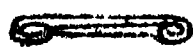
મોટા સ્વરથી બોલ્યા; અને અશ્વત્થામા નામનો હાથી હણાયો છે એવું વાક્ય બહુ ધીમેથી બોલ્યા. 'ધર્મરાજનો રથ પૃથ્વીથી ચાર આંગળ ઉંચો ચાલતો તે રથ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરી રહ્યો.'

આચાર્યનું ચિત્ત ઉદાસ થયું, તેજ ઓસરી ગયું, શસ્ત્રત્યાગ કીધો, યોગમાર્ગનો આશ્રય લીધો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સહામે આવી બાણોની જાળોથી આચાર્યને ઢાંકી દીધા, તે પછી ચોટલાં પકડીને ખડ્ગથી શિરચ્છેદ કીધો. પાછળ પાર્થ બૂમો પાડતો દોડતો હતો કે આચાર્યને પકડજો, મારશો નહિ; પણ વૃથા.

પિતૃવધની વાર્તા અશ્વત્થામાએ સાંભળી. પિતરપક્ષને ક્રોધાગ્નિ પ્રગટયો, તે ત્રાડી ઉઠ્યો કે 'મહારા જેવો પુત્ર હજી જીવતો બેઠો છે.' ગુરુપુત્ર નારાયણાસ્ત્ર છોડ્યું. 'સંહારેલા શરીરોનો એક મોટો પર્વત ત્યાં ખડો થયો.' 'તે અસ્ત્ર વૃદ્ધિ પામતું ગયું.' શ્રી કૃષ્ણે પાંડવસેનાને રણુઉપરામી કીધી, નિઃશસ્ત્રી કીધી. ભીમસેનને રથેથી ઉતારી શસ્ત્રત્યાગ કરાવ્યો. 'સર્વ આયુધો છોડાવી દીધાં ત્યારે નારાયણાસ્ત્ર શાન્ત થયું.' હતાશ અશ્વત્થામાએ આગ્નેયાસ્ત્ર છોડ્યું. સહામું બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રગટ કરી અણુને આગ્નેયાસ્ત્રને ઠાયું. 'પ્રપંચ' 'પ્રપંચ' 'પ્રપંચ'; 'આ સર્વ મિથ્યા છે' પોકરી, રથેથી ઉતરી પડી, અશ્વત્થામાએ રણુત્યાગ કીધો.

કુરુક્ષેત્ર
અષ્ટમ કાંડ

માયાવી સન્ધ્યા

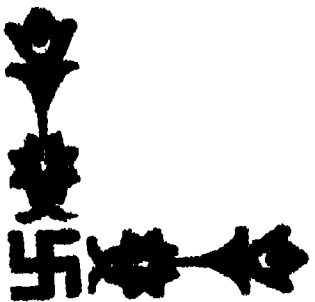

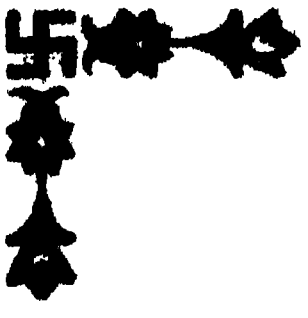
કુરુક્ષેત્ર નામના મહાકાવ્યનો આ અષ્ટમ કાંડ
શ્રી સન્દેશના આ સાલના દીપોત્સવી અંકમાં
છપાયો હતો તે ગુજરાતને ચરણે ધરે છે.
આનું વસ્તુ લોકવિખ્યાત છે, ને હજારો વર્ષથી ભારત-
વર્ષની જનતા એને વાંચતી-વિચારતી આવી છે. ભૂત
વર્તમાન ને ભવિષ્ય-ત્રણે કાળનો આ કુરુક્ષેત્રની મહા-
વાર્તા તો ભારતીય મહાપ્રજાનો સનાતન વારસો છે.

આ કાંડ ઉત્તરમે ૧૯૩૯ માં લખાયો ને નવેમ્બર
૧૯૩૯માં છપાયો છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૯

નંદાનાલાલ દલપતરામ કવિ

માયાવી સન્ધ્યાની એ હતી પૂર્વરાત્રિ.

૧

દિવસો રણસોહામણા હતા,
રાત્રિઓ મન્ત્રસોહામણી હતી કુરુક્ષેત્રની.
કુરુક્ષેત્રના મહાસ્મશાનમાં
રાત્રિ પડ્યે સધાતા'તા રણમન્ત્રો;
મધ્યાહ્ને મધ્યાહ્ને ખેલતા'તા ક્ષત્રિયપ્રવરો.
ક્ષત્રિયસોહામણા વીરવિક્રમેને.
ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર રાત્રિદેશે થવું
ભવભયંકર ભૂતાવળનું ધામ.

૯

અન્ધારપ્રહરોમાં રૂદ્રરૂપ ધરતું કુરુક્ષેત્રઃ
જાણે અંધકારનો દરિયો.
રુદ્ર કરતાં'તાં ત્યાં શિયાળવાં.
રુધિરની વહતી'તી ત્યાં નદીઓ.
તે રણચીતરામણ ચીતરતી ધરતીદેવે.
શિયાળડીઓ કરડતી ચોધઅંજોને,
ભૂંડણીઓ ચાટતી ચોધમુગટોને,

૧૦

નાગણીઓ ઝૂલતી યોધઅંગુલિઓથી;
 દેયાપાટે મણિધર માંડતા ફણાઓ.
 રૂંઢમાળાઓ પરોવતા શંકરના ગણુ;
 કાફકણીઓ ભરતી'તી રક્તખપ્પરો
 ને પીતી'તી રક્તઅંજલિઓ.

૨૦

કોકને અપ્સરાઓ વરતી,
 કોકને દેવો ધરાવતા દેવમાળા.
 સુખસિન્ધુ સ્વર્ગ ને ભયભીષણુ નરક
 બન્ને વાવતાં'તાં વનવાડીઓ.
 ત્હાં-કુરુક્ષેત્રની માઝમરાતમાં.
 અધીર-અધીર હતી ને આયુષ્યખંડિણી
 દિનની કૂરતાથી એ રાત્રિની કૂરતા.
 તારલાઓ ઉતરતા કુરુક્ષેત્રનાં દર્શને.

૨૬

બાણાવળીને શિખિરે
 મહાદેવી સુભદ્રા કરતાં'તાં
 પરાક્રમપુરુષની મસ્તકચંપી:
 બણે સંગ્રામસૂર્યને પંપાળતાં હોયને.
 અમૃતપીધેલા પુત્રને સંભારે-સંભારે

૩૦

ને સ્વામીને સેવે સતી.

આવતી કાલની જયરમણાને કાજ

વીરપત્ની સજતી'તી વીરસ્વામીને.

ચન્દ્રકાન્ત મણિમાંથી હૈયાબિન્દુ ટપકે

એવાં ટપકતાં'તાં મહાદેવીનાં નેત્રઅશ્રુઓ.

ઉપનિષદો પરમોપદેશ કહે છે મૌનને:

૪૦

મૌનવાણે પાર્થ સદ્બોધતો'તો સુભદ્રાને.

૪૧

ન્હોતું ત્હેને મહાદેવી નિહાળતાં,

હતું ત્હેને મહાદેવી સેવતાં.

૪૩

એવે ઉગ્યો મધરાતનો ચન્દ્રમા;

જાણે અન્ધકાર ધોવાને આળ્યો અમૃતસ્વામી.

ને ચન્દ્રમાંથી પ્રગટયા કૃષ્ણચન્દ્ર:

જાણે પૃથ્વીપરવરતા પીયૂષનાથ.

દિનનાં પૂર્વવૃત્તો બેઠાં'તાં પાંપણપોપચે,

ને અવરોધતા'તા કૃષ્ણનિદ્રાને.

મહાદેવી ઉઠ્યાં ગામ્ભીર્યનમતાં,

૫૦

ને લીધાં વીરનાં વારણાં.

પાર્થ પૂછ્યું: 'મધરાતે?'

૫૨

‘હા, મધરાતે;
અમૃતઅંજલિએ ચન્દ્ર ઉખ્યો ત્હારે.
ચોધરાળેને દિન શો ને રાત્રિ શી ?
હિરણ્ણમાં ન્હાયો, થાક ઉતાર્યો;
ને આખ્યો ચન્દ્રકિરણ્ણને પગલે પગલે.
પાથ’ । પ્રતિષ્ઠા ઘેર છે ત્હારી.’

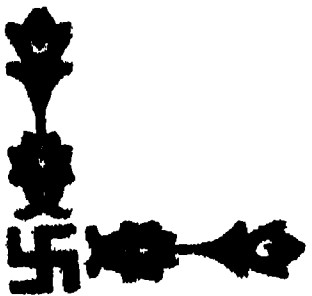
૫૮

‘ત્હમારે પૂરવી છે ને ?
પરબ્રહ્મને માથે છે ભાર.’

૬૦

‘જો, સાંભળ, ને સંભારજો.
એક તો યાત્રી લે પાછું
પાશુપતાસ્ત્રનું ત્હારં પરમાસ્ત્ર.
તપમન્ત્રોથી રીઝવ સંહારસ્વામીને;
સંહારસ્વામી જીતાડશે ત્હને કાલે.
ભોળાનાથ છે સુરસેનાપતિના તાત.
બીજું: ભીતરમાં જોજો પડદા બેદીને.
ભરમાતો મા માયાથી.
શ્વર સર્મા સજ્જો કીકીનાં કિરણો,
ને નિરખજો જગપડદા પાછળનું.’

૭૦

સિન્ધુરાજ હશે સેનાઓની પાર.
—અને સાંભરે તો છે ને
પિતા વૃદ્ધક્ષત્રનું સિન્ધુરાજને વરદાન ?

૭૩

‘દેવો દે છે દૈવીઓને વરદાન,
ને આસુરીઓ આપે છે આસુરીઓને.’

૭૫

‘અરૂં; દૈવીઓ છે દેવોને બહાલા.
અને આસુરીઓને આપે આશાઓલ
તો નાંખે નિવારણનો પાસલો;
નહિ તો નરલોકને ભારે પડે એ દેવકોલ.
સાંભળ પડદા પાછળની વાત.
મહાપ્રતાપી જયદ્રથપિતાને
ન્હોતું પુત્રરત્નનું પ્રારબ્ધપુણ્ય;
રાજ્યને ન્હોતો રાજયુવરાજ.
ઇન્દ્રાસન ડોલાવતી આદરી તપશ્ચર્યા
ને રીઝવ્યા કમલાસનસ્થ બ્રહ્મદેવને.
રાજમહેલે બન્ધાયું રતનપારણિયું;
જયદ્રથ નામથી જયસ્વામી કીધો કુમારને;
ને વરદાન દીધું ભયના અભયનું’

૮૦

કે વધેરશે ને પાડશે ત્હાં મસ્તક,
 ત્હેનું મસ્તક પડશે શત કટકે પૃથ્વીપાટલે.
 એ વૃદ્ધક્ષત્ર છે તપશ્ચર્યામાં
 સમન્તપંચકની પાળે અત્યહારે.
 પાર્થ ! બાણ યોજજો યોજનઉડતું.
 કુરુરણુમાં મા પાડતો જયદ્રથમસ્તકને.
 પુત્રમસ્તકને મૂકજો પિતાઉછંગમાં,
 સમન્તપંચકની પાળે, સરસ્વતીને આરે.
 એક બાણે સંહારવાના છે ત્હારે
 વરદાનબાંધ્યા પિતાપુત્રને.
 તો થશે ત્હારો પ્રતિશાવિજય.
 પાર્થ ! પૂરાં પુણ્ય લાધજો બાણપાંખે.'

૬૦

૧૦૦

આછી અન્ધારી એ મધરાત
 ને પરાક્રમપમરતી એ કુરુક્ષેત્રભૂમિ
 સાંભળતાં'તાં કાન માંડીને
 કૃષ્ણપાર્થની એ રણમન્ત્રણાઓ.
 સમસ્ત કુરુમંડળ જાણતું'તું કે
 પાર્થ છે કૃષ્ણનું અડધું અંગ.

દિશાઓ ધૂળતી, ને આભ ચરચરતાં,
ને ધરતીને થતા'તા ધરતીકમ્પ,
જ્યહારે જ્યહારે પાર્થને પ્રબોધતા કૃષ્ણદેવ.
એ હતી માયાતીત મન્ત્રણાઓ.

૧૧૦

કૃષ્ણચન્દ્ર સિધાબ્યા હિરણ્યશિખિરે;
જાણે ચન્દ્રમા સિધાબ્યો પાર્થશિખિરમાંથી.
પાર્થ પડ્યો નિદ્રાતન્દ્રામાં;
ને એ નિદ્રાતન્દ્રા હતી સ્વપ્નડૂહોળામણી.

૧૧૪

એ સારી રાત માતાએ નિરખ્યો
વીરપુત્રને ઉછંગરંગમાં રમતો.
દેયાસેરો ફૂટી સુભદ્રાને.

૧૧૭

સ્વપ્નપાંખે ઉડ્યો પાર્થ.
એણે ઓળંગ્યા જમનાજીના વેણુઘાટ,
એણે ઓળંગ્યા ગંગાજીનાં મહાપૂર.
પછી પેઠા હિમાલિનાં ગુફાગહ્વરોમાં:
જાણે પેઠા પૃથ્વીમાંડી આભગલીઓમાં.

૧૨૦

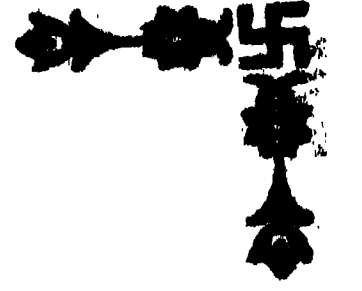

પગથિયાં ચઢયો પર્વતમાળાઓનાં,
 એક શિખરધારેથી બીજી શિખરધારે;
 જાણે આભને અડવા ધાયો.
 નીચે મહાવનમાં પડ્યા પડછાયાઓ.
 બાણ ઉડે એમ પાર્થ ઉડતો.
 ત્યાં આવ્યા અખંડ હિમખંડો,
 જાણે ચન્દનીકાર્યાં પર્વતશિખરો.
 પાછળ ઉભો'તો મણિમય કૈલાસ.
 સહસ્ર નયને ઝળકતો'તો દેવગિરિ,
 કાટિ કાટિ કિરણાવલિઓ ફેંકતો'તો
 દિશાદિશાનાં ક્ષિતિજમંડળમાં.
 મન્દાકિનીએ માંડી હતી સેંથી
 એ અવધૂતના જટાજૂથમાં.
 ઘેરાં ઘેરાં ઉડતાં'તાં ઝાડીઓનાં ઝુલ્ફાં.
 જોગન્દર સમે હતો જોગન્દરવાસ.
 અલખેલી અલકામાં દૂંઠી
 વૈભાજ બાગની પુષ્પલતાઓ.
 ત્યાં નહોતા સ્વયંભૂ દેવ.
 પૂછ્યું નવનિધિના ભંડારીને.
 રત્નમહેલવાસી ધનપતિએ કહ્યું:

૧૩૦

૧૪૦

'જાવ મન્દરાચળનાં ઓષધિવનોમાં;
 ભુવનભુવનનાં ઘડાય છે ત્યાં આયુષ્ય.'
 ભારતભૂપણુ સિધાવ્યો મન્દરાચળે.
 દેવોના વાતા'તા ત્યાં પરિમળો,
 સૃજન ઉઘાડતાં'તાં ત્યાં અન્તરૂપડદાઓ.
 યોગસમાધિમાં હતા યુગયુગાન્તરના અવધૂત.
 ઉપર ખૂલતાં'તાં આયુષ્યઝરતાં ઝાડીઝૂંડો,
 પદમાં વહતી'તી અમૃતગંગા. ૧૫૦
 શૈલજા વગાડતાં'તાં રૂઢવીણા
 મન્દ મન્દ હૈયામધુરી સૂરાવલિએ.
 એ હવે મહામાયાનું હૈયાગીત.
 જગત જીવે છે એ સાંભળી સાંભળીને. ૧૫૪

ચાપ થઈ પગમાં પડ્યો પાથ.
 પિનાકના ચાપદંડને ઉપાડે એમ
 શૈલજાએ ઉપાડ્યો મહાવીરને.
 કૈલાસપતિએ ઉઘાડી આંખડી,
 જાણે સંહારલોચન ઉઘડ્યું કાળભેરવનું.
 મંહીથી ભભૂકતી'તી પ્રલયજવાળાઓ, ૧૬૦

મહીથી નિર્ઝરતાં'તાં સૃજનનાં અમૃતો.
આનન્દલહરે યોધ્યા સંહારસ્વામી:

૧૬૨

‘લલે પધાર્યા, પાર્થ’!
પ્રારબ્ધ છે ત્હારાં પુણ્યાણુ.
શિખિરગુફામાંથી ઉડ્યો ત્હારથી નિરખું છું
આકાશમાર્ગમાં ત્હને આવન્તો.
જાણું છું ત્હારૂં આગમનકારણ.
કાલ કલ્યાણકારી ઉગશે ત્હારી.
જો પેલું સુરસરોવર,
અમૃતગંગાની પેલી પારે.
ત્હાં-એ સુરસરોવરમાં છે પાશુપતાસ્ત્ર;
કમળજુંડની ઝાડીઓમાં,
નાગમંડળની વિષવેલીઓમાં.
પિનાકથી યે છે યમડંખાણું.
જા એ જળભૂલભૂલામણીઓમાં;
ભૂલો પડતો મા,ને લે.
‘મૃત્યુમાં યે અમૃત પાઉ’ છું’
એ કરજે ત્હારો શરમન્ત્ર.

૧૭૦

ઉચ્ચરજે, નાગમંડળ કણાઓ સમેટશે;
ઉચ્ચરજે, મૃત્યુ જશે પ્રતિરથીને

૧૮૦

ને ત્હારે રહેશે અમૃતકૂપ.

જય છે જંગઉત્સવીનો.

પહેલું બાણ પાર્થનું.

—ને શીખતો જન, રણયોગીન્દ્ર !

યોગમાયાની સમાધિના ભેદ.'

૧૮૪

પાર્થ બેઠો શૈલજનનાં ચરણોમાં.
રૂપીણા વગાડતી'તી બ્રહ્માંડમંડળનું મહાગીત.
વનજુડો વરસતાં'તાં આયુષ્યનાં પુષ્પો.
સૃજનસંચરતી પાર્થને આપી પાંખ,
ને ધૂમાળ્યો ચૌદ લોકમાં સિદ્ધિનાથે.
આભના આરા દીઠા પાર્થે,
વિધાત્રીની વાડીઓ દીઠી,
પરબ્રહ્મના પ્રાસાદો દીઠા.
પાર્થ બેઠો વળ્યો ચેતનદેશ,
ને નિરખ્યો સૌભદ્રેયને ત્હાં વિહરતો.
આનન્દતા કુમારને બેઠો પાર્થ આનન્દો.

૧૮૦

યોગસમાધિમયી જાગ્યો ત્હારે
 નહોતા ત્હાં સ્વયંભૂ કે નહોતાં ત્હાં શૈલજ.
 હતો કુરુક્ષેત્રનો પાથર્યો રણપગથાર;
 હતી સેનામંડળમાંની શિબિરગુફા;
 હતાં મહાદેવી સુભદ્રાજી;
 ને મુગટસ્થાને હતું મહાવાણ પાશુપતાસ્ત્ર.
 મહોત્સાહ વહતો'તો અનુનઅંગોમાં.
 સ્વયંભૂદેવના એ દિવ્યાસ્ત્રમાં
 મહાદેવીએ નિરખ્યો જયને.

૨૦૦

૨૦૫

એમ દિવસમૂલી રાત્રિ આથમી,
 એમ રાત્રિમૂલો દિવસ ઉઝ્યો.
 કુરુક્ષેત્રમાં દિવસો હતા પ્રાક્રમમેધિરા,
 રાત્રિઓ હતી મન્ત્રણામેધિરી.
 પુણ્યપાપ સમા તેજઅન્ધારની—
 અહોરાત્રની એ પાયપાંખોએ
 બ્રહ્માંડ ધપે છે પરબ્રહ્મ ભણી.

૨૧૦

૨૧૨

એ હતું તેજસ્વરૂપાર.
 તેજતેજની મહાલહરીઓ.
 ઉભરાતી'તી દિશાદિશા પાછળથી.

મહેરામણુમાં ભરતી ચ્હડે છે એમ
તેજભરતી ચ્હડતી'તી કુરુરણુમહેરામણુમાં.
પ'ખીરાળે પાંખો સમારે છે એમ
ચોધરાળે સજતા'તા આયુધઆયુધને.

૨૧૬

અને એ ઘોર તિથિ આવી
મૃત્યુમુખી પાર્થપ્રતિજ્ઞાની.
કૌરવોએ કીધો તો શકટબ્યૂહ,
ને શકટની પાછળ હતા
સિન્ધુદેશના મહામદ્ધર સિન્ધુરાજ.
પાંડવોએ રચ્યો'તો ફરસીબ્યૂહ,
ને ફરસીના અણીઅગ્રે ઉભો'તો પાર્થ.
રણનાં વાગ્યાં રણશીંગડાં,
ને મંડાણો ચોધરાળેનો મહાસંહાર.

૨૨૦

૨૨૮

શકટધુરાના ધુરન્ધરો હતા
આચાર્યદેવ ને મહારથી કર્ણ.
ગાંડીવધન્વાએ ભાગી રણધુરા
ને હસ્તિપગલે પેઠો કૌરવદળમાં.
કર્ણે જોયું જાય છે, ત્યાં પાર્થ ગયો;

૨૩૦

ને મહારથીએ ન કાધો પીઠનો ધાવ,
 એક ચોક ઓળંગ્યો અશ્વચલંગે,
 ને પાથ ઉભો બીજા સેનાઓકમાં,
 જાણે નક્ષત્રો વચ્ચે નક્ષત્રસ્વામી,
 દુર્બુદ્ધિ દુઃશાસન આવ્યો રણરમણાએ,
 પાથે છાંટયાં તુચ્છકારવેણ કે
 'જાવ, વાટ જૂવે છે ભીમની ગદા.'
 ત્રીજે ચોકે ભેટયા કૌરવેશ્વર;
 કુરુરણના આવ્યા જાણે રણસ્વામી,
 જમણેડાળે હાથે સવ્યસાચીએ છોડી
 ચતુરાનન આણપાંખડીએ,
 ને છેઘાં કૌરવરાજનાં રથચક્રોને,
 રાજરથ પડ્યો રણએકલવાયીમાં,
 સજીવ અશ્વરાજોનો રથ થયો નિર્જીવ,
 એકલવાયીઢળ્યા એ રાજરથને મૂકી
 પાથે વાળ્યો સેના વીંધતો,
 પાથેને જવું'તું કૌરવસેનાની આરપાર,
 તે તિથિએ પાથપ્રેરણા હતી
 પુત્રહત્યાની વિષમ ઝાળ,
 ભારતવીર દૂંઢતો'તો સિન્ધુરાજને,

૨૪૦

૨૫૦

ને શોધતો'તો સેનાશકટનાં ભંડારિયાં.
વન વીંધતો વનરાજ વિચરે
એમ વિચરતો'તો રણકેસરી;
એકાકી, પરાક્રમમસ્ત, ને જયછોગાળો.

૨૫૭

પાછળ ધાયો મહાભાગ સાત્યકિ
પ્રપંચ ને પાંખો સંરક્ષવાને.
જાણતો'તો કૌરવોની કપટજાળો.
પ્રારબ્ધના લાડીલા જાદુવજ્રેધે
દિશામંડળમાં છોડ્યાં, જયમંડળ સમાં,
હાથેળીહાથેળી જેવડાં સુદર્શનો,
ને ઉજ્જડ કીધો ગોરમ્ભતો યોધધૈરાવઃ
જાણે ઉચ્છેદ્યો વનનો ઘટાધૈર.
ગોમતીનાં જળટીપાં ગણતો હોય એમ
યોધરાજેને સંહાર્યા ત્યહારે સાત્યકિએ.
ભીડેલાં સેનાઆલ ઉઘાડતા ઉઘાડતા
મેઘપગલે વાધતા'તા પાર્થસાત્યકિ,
ને વરસાવતા'તા શરની મેઘધારાઓ.
એમ સહાંજ પડી મત્યુવણી
કૌરવસેનાની પડદાપરંપરા વીંધતાં વીંધતાં.

૨૬૦

૨૭૦

બાણાવળી આવી ઉભો છેલ્લે ચોકે.
જાદવજોષ હતા જમણી બહાણિયે:
જાણે જાદવકુળની જયસમશેર.
દેવો જોતા'તા જંગીઓના જંગ.

૨૭૬

તડકા નમ્યા હતા.
પડછાયા ધૂમતા'તા હિડમ્બકાય.
પાર્થ જોતો'તો રણુજગતના છેડા
ને દૂંઢતો'તો એ કુમારહત્યારાને.
પાર્થને વધેરવા'તા રણુયશમાં
કૌભાંડસમકના મોવડીને.

૨૮૦

૨૮૨

કૃષ્ણચન્દ્ર હસ્યા:
'પાર્થ! પ્રતિજ્ઞા પાંગળી છે હજી.'

૨૮૪

રણુરઢિયાળો પડ્યો પાર્થબોલ:
'પંગું લંઘયતે ગિરિમ્.
સૂર્યદેવ તપે છે સોહામણા.
નહિ તો પછી છે અગ્નિપ્રવેશ'.

૨૮૮

આભમાં ને આભની પાછળ
પડ્યા પાર્થબોલના પડધાઓ,

૨૯૦

ને સાંભળ્યા વિશ્વવિધાત્રીએ.

૨૬૧

ત્યાં તો વાયા પૂર્વના વાયુ;
 ને હિમાલયેથી ઉતરી આવ્યા મેઘરાળે
 નિહાળવાને મહાભારતનો મહાસંગ્રામ.
 એ હતી મહામાયાની વિશ્વરમણા.
 વાદળે વાદળે બેઠાંતા દેવ કે દેવાંગના.
 દેવપગલાં બોલતાં અવસર આવ્યો છે.
 અન્ધારવાદળીઓએ ઘેર્યા આથમતા સૂર્યરાજને,
 તેજપ્રતાપ ઝંખવાયા જગત્જનહનવીના,
 ને સન્ધ્યાની ઉભરાઈ સન્ધિકા;
 નિર્મળા નિર્મળી, ને જળરંગીલી.
 એવી ઉગી એ માયાવી સન્ધ્યા.

૩૦૦

૩૦૨

મહાસેનાઓને ભાર્યું સૂર્ય આથમ્યો;
 ને આથમશે હવે રણસંગ્રામ.
 મેઘરાળે થંભતાંતા ચાપદંડના વીરથંભે,
 ને ટોપકવચના ઢીલા કરતાંતા લોહબન્ધ.
 સિન્ધુરાળે જોયું સન્ધ્યા પડી.

૩૦૭

રણક્ષિતિજને કાટકાંગરે ઉભો'તો

ગાઢ વાદળીઓનો ગઢગોરમ્ભો.

ભયના ઉતર્યા બીધણુભાવ,

૩૧૦

ને નવઉત્સાહની પ્રગટી સારણો સિન્ધુસ્વામીને.

જૂપલા હતા તે થયા છતા;

રણુઝાલરોમાં હતા તે સોહાયા રણુસોહાગમાં;

અને આવીને ઉભા સેનાપાળે:

જાણે સરોવરપાળનો કદમ્બછોડ.

૩૧૫

મન્દમન્દ વહતી'તી સ્હાંજની સરિતા.

૩૧૬

ત્યહાં તો સંકાર્યો પોપચાં

વાદળીની એક વેલછાયાએ;

ને પોપચાંમાંથી ઝખૂટી ઉઠ્યા

સૂર્યકીડીનાં સુવર્ણકિરણો.

૩૨૦

કુરુક્ષેત્રમાં ઢોળાઈ રહી સૂર્યજ્યોત.

૩૨૧

‘પાર્થ! સંભાળ ત્હારું પાશુપતામ્.

જો પેલી તેજઝાલકોમાં

સિન્ધુરાજના જળરંગી અશ્વરાજો.’

એમ ગાળી ઉઠ્યા મહારથીના દેવસારથી.

૩૨૫

પાર્થે ઉઠાવ્યું કૈલાસેશ્વરનું ચાપ,
 પાપમોચન પિનાકનું લાંડુલાજન;
 ને લણ્યો મહામન્ત્ર 'અમૃત પાવાને.'
 સ્વયંભૂનું વદ્ધટયું રૂદ્રશરઃ
 જાણે ઉડ્યું કે અમોઘ તેજખડ્ગ.
 નહોતો એ ભવનો બૂલાવો;
 એ હવું સંહારસ્વામીનું દિવ્યાસ્ત્ર.
 સિન્ધુરાજ ઉભા'તા તેજકવચમાં.
 અસિધારાશ્વરે છેલ્લું જયદ્રથમસ્તકને,
 ને ઉડ્યું યમદેવની પાંખે
 સમન્તપાંચકની તીર્થપાળે.
 સરસ્વતીના સૌમ્ય તીરે ત્યાં
 તપ તપતા'તા વનવૃક્ષ વૃક્ષક્ષત્ર.
 મસ્તકકુંભ જઈ પડ્યો ત્યાં પિતૃઉજ્જે,
 ધડ ધડઅડ્યું કુરુણની રથખેસણીમાં.
 એમ બાહુ કપાંચા કૌરવસેનાનો.

૩૩૦

૩૪૦

૩૪૧

પાંડવોએ મગ્નવ્યો જયજયકારઃ
 પ્રારબ્ધપડછન્દ શો ને પ્રતિજ્ઞાપરાક્રમી.
 કુરુક્ષેત્રે કીધી રણબોધણા કે
 અભિમન્યુના ઉતયો વસ્રમાં વેર.

૩૪૫

કૌરવોએ પોકાર્યો હાહાકાર.
રણગાજન્તી કૌરવેશ્વરે પાડી હાકલ કે
'મારો-સંહારો એ જનમાતૃહત્યારાને.
ખહેનને ઓઢાડયો એણે વૈધવ્યપછેડા.'

૩૪૯

રણહાકલથી મરાતા હોત તો કુરુક્ષેત્રમાં
હજારો વાર મરાયા હોત પાંડવો.

૩૫૦

૩૫૧

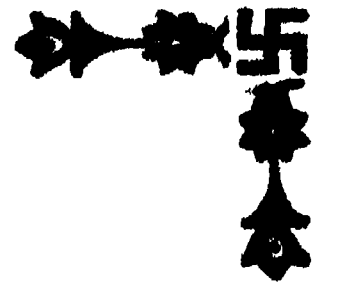
બીજધાયા પધાર્યા કૌરવેશ્વર;
ને ધૂંચળાં ઘોરમતા રણશબ્દે ગજગચ્છે.
યુદ્ધારમ્ભનો પ્રત્યંક શંખનાદ:
જાણે રણચંડીની ઘોષણા.
સંગ્રામનો વિરામકાળ થયો આરંભકાળ.
એવી ઉગી એ માયાવી સન્ધ્યા.

૩૫૭

ત્યાં તો નિત્યનો થયો સૂર્યાસ્ત,
પણ ન થયો નિત્યનો યુદ્ધવિરામ.
યોધનાગરાજોનાં પૂરે ચહડ્યાં'તાં વેરઝેર.
એ સન્ધ્યાએ ગાળ્યા નહી
યુદ્ધવિરામના પ્રલંબજ્વનિ શંખનિનાદ.

૩૬૦

કૌરવનાથની દૂહાધ હતી યુદ્ધવિરામની.
 ભવભીષણ શબ્દે ગાજતા'તા રણદોલ.
 સેનાઓ શૂરે ચહડી હતી.
 આજ અન્ધારે લખાતાં'તાં
 જોધજોધના જીવનમૃત્યુના પ્રારબ્ધલેખ.
 વાદળી વાદળી શું અથડાય,
 એમ રથને અથડાતા'તા મહારથો,
 એમ ગજરાજોને અથડાતા'તા ગજરાજ.
 ખિડાલ ને ચોરનાં ચક્ષુએ લહડતા'તા
 જગતના ક્ષત્રિયપ્રવરો ત્યહારે.
 આંખ દેખતી ઓધું, કાન સાંભળતા અધિકું;
 દૃષ્ટિએ નહિ, પડછન્દે દુનિયાં દોડતી.
 એ હતો માયાવી રણસંગ્રામ.
 મહામૃત્યુ રાસડા લેવું'તું કુરુક્ષેત્રમાં.

૩૭૮

૩૭૯

એવું મંડાણું કુરુક્ષેત્રનું રાત્રિયુદ્ધ.

૩૮૦

પૂર તો ચહડે ને ઉતરે;
 પણ સાગર ઉછળે ને ગાજે અવિશ્રાન્ત:
 એવા ગાજતા ને ઉછળતા

૩૮૦

સંહારના સાગર કુરુક્ષેત્રમાં.
કૌરવપાંડવોએ રાત્રિનો કીધો તો દિવસ,
તે આદરી'તી અન્ધારણી રણખેલના.

૩૮૩

આછી પામરી સરિખડા
આછા ધૂંધટડે ઉતરી અન્ધારી રાત,
તે અવનીને આવરી ધૂંધટપટમાં:
જાણે શ્રી હરિએ છોડ્યું તિમિરાચ.
યોધઆયુધને નખે દન્તે જીભે
નહોતાં મહાભાવનાં મહાતેજઃ
તિમિરો નીતરતાં'તાં ઝેરની ગળતાં.
પૃથ્વીને નહોતું જોવું એ યુદ્ધ
તે સન્તાડતી'તી વદન રયામ કેશાવલિમાં.

૩૮૦

૩૮૨

રણમાં જ ઘડીક સૂતી મહાસેનાઓ.
આસ્માનના ચન્દેરી ચન્દરવા નીચે
વાયુનાથે બાંધ્યાં શિબિરમંડપો.
પોપચાં માંડ પોઢયાં કીકીઓખોળ,
અળપઝળપ ઝડપી આછી નીંદરને,
ત્યાં તો ગાજ્યો રણદુંદુભિઓનો ધોર.

દ્રોણાચાર્યે ચ્હડાવ્યો રતનદીવડો રથશિખરે.
 ઉડતા આગિયા જેવા પછી
 અસંખ્યાત પ્રગટયા ઝબકદીવડાઓ.
 ખોયેલું કાંઈક મશાલો શોધે એમ
 મશાલો શોધતી'તી મૃત્યુને.
 ભૂતાવળ શી ઝબકતી'તી દીપાવળ.
 ડોલતા દીવડા દેખાતા'તા
 જાણે તારકગણ ઉતર્યા રણ રમવાને.
 અવનીએ અણદીકું ને અણકદખું
 મંડાણું એમ મશાલયુદ્ધ કુરુમંડળમાં.

૪૦૦

૪૦૮

અને એવે વાયો એક ઝંઝાવાત,
 ને હોલવી એ અન્ધારદાખવતી મશાલોને.
 યુદ્ધપલટાના છે એવા પલકદરિયાવ.

૪૧૦

૪૧૧

મધરાત ધમધમતી હતી;
 ને ધમધમતા'તા અન્ધારજળના મહેરામણ.
 આભઝબકતા તારલા દાખવતા'તા
 અન્ધકારના રણઉછળતા લોહને.

વિધાત્રી તમસુઓટલે બેઠી'તી
 યોધરાજેનાં આયુષ્યો ભૂંસવાને.
 દેવાનો છે દિવાકરનો દિવસ,
 અસુરોની છે અન્ધારપુત્રી રાત્રિ:
 ખેલાવું'તું એવું રાત્રિનું આસુરયુદ્ધ.

૪૨૦

પાંડવો પાંડવઅન્ધુને હણુતા,
 કૌરવો હણુતા કૌરવવીરને:
 એવા હતા અજ્ઞાનના અન્ધારપછેડા.
 ઓળખ્યો—અણુઓળખ્યો, સહામે મળ્યો,
 મરાણો મનાતો એ યોધરાજ.
 પાંડવકૌરવો સહડ્યા'તા વેરચગડોળે;
 ને વેરરતાંધળા વેરવીઓ
 નથી જોતા મધ્યાહન કે મધરાત.

૪૨૮

હિડમ્બવનની રૂપસેના
 માણતી'તી મહાયુદ્ધનો રાત્રિઉત્સવ.
 એ વનચરો હતા અન્ધારઅંખાળા,
 વાધ ને વર સમોવડા.
 એમની હતી માયાવી રણુરમતો.
 ભડકા સળગાવે ને ભડકા હોલવે,

૪૩૦

ને ભડકાના નચાવે યુદ્ધનાચ.
 રણસામને આવ્યા કણ્ઠદેવ.
 નહોતી દીઠી કે સાંભળી મહારથીએ
 એવી માયાવી યુદ્ધરમણા.
 અન્ધારના આચ્છાદે ચન્દરવા,
 ને ઘેરી લે એ તિમિરતમ્બૂઓમાં.
 વૃક્ષો નહી, મહાવન ઝીકતા એ;
 જળધોધ નહી, સરોવરો ઠાલવતા એ;
 અગ્નિ નહી, દવ વરસાવતા એ.
 ક્ષણેક સન્તાતો તિમિરવાદળાઓમાં,
 ક્ષણેક ઉડતો અન્તરિક્ષનાં ઝાડીઝુડોમાં:
 એમ રમાતી'તી દર્યાદર્યની એ સન્તાકૂકડી.
 ધરોત્કચ ખેલતો'તો માયાવી રણસંઘ્રામ;
 બાણે ભૂતાવળનો યુવરાજ.
 કણ્ઠદેવે દીઠો મહાસંહાર.
 દિવ્યાસ્ત્રને બાથેથી લીધી કણ્ઠદેવે
 બીલીપત્ર સમી ત્રણ શરપાંદડીઓ.
 પ્રથમ શરે મૂક્યો'તો દીપકમન્ત્ર;
 એણે પ્રગટાવી રણરમણાનમાં દીપકમાળ.
 બીજે બાણે રચ્યું તેજમંડળ;

૪૪૦

૪૫૦

એણે દાખવી એ માયાવી યોધમૂર્તિને.
ત્રીજા શરે વીધી જોખનપ્રતિમા.
ધટોત્કચના હૈયામાં ભોકાયાં કર્ણત્રિશ્ણ.
કર્ણબાણે હિડમ્યાસુત પડ્યો તે જાણે
મહાશિખર પડ્યું અન્ધકારનું.

૪૫૯

ઠાળમીઢકાળી અન્ધારસાંકળોએ
મધરાત ખાતી'તી હીંચકા ત્હારે.

૪૬૦

૪૬૧

પીયૂષભરેલા દેવખંપર સમે ત્હાં
આધે આધે-કુરુક્ષેત્રની પાળે ઉગ્યે.
પાછલી રાતનો પિંગળપાંખડી અર્ધચન્દ્રમા;
અને અજવાળ્યાં કુરુક્ષેત્રના અન્ધકારોને.
મૃતને અમૃત છાંટ્યાં ચન્દ્રદેવે;
ને આચાર્યદેવે માંડ્યું મહાધમસાળુ.
ઝંઝાવાત સમા ઝૂઝતા ને ઝઝૂમતા,
મહામેધ સમા ગાજતા'તા ગુરુદેવ.
અતિઉગ્ર ધાયુ'તું રૂદ્રરૂપ દ્રોણુગુરુએ.
દિશાદિશાને વીધતાં'તાં ગુરુબાણ,

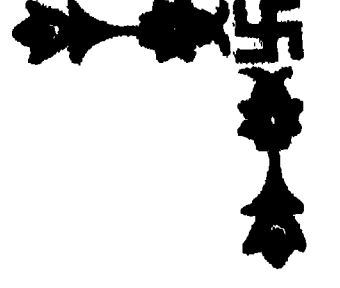
૪૭૦

આયુષ્યઆયુષ્યને ઉચ્છેદતાં'તાં શરડ'ખ.
 વંટોળની પાંખ વાગે એ પડે વૃક્ષરાજ,
 એમ પડતા'તા યોધરાજનેના મહામેગજો.
 આચાર્યરથની રથઝપટ વાગ્યે.
 રથચક્ર સમે રથ ધૂમતો'તો રણચક્રાવે;
 ને પૂર વહે ધૂમરીઓ ખાતાં ખાતાં,
 એમ ધૂમરીએ વાધતો'તો પાંડવસેનામાં.
 યોગાડઠ સમા એકબેય હતા આચાર્યદેવ
 કે જાઉં ને ઝડપું પાંડવજ્યેષ્ઠને,
 યોધયોધને વીણુતા ને છેદતા.
 અભિમુહૂર્તનાં વહતાં'તાં વમજો,
 ને દ્રોણાચાર્યે આદરી સંહારસન્ધ્યા.
 આંખે દીઠા એવે વિરાટરાજને
 આભનિરખતો રણધ્વજ ફરકાવતા.
 દીઠા ને ધૈર્યા રથચક્રાવામાં.
 દ્રોણગુરુના રથે રમ્યા દુર્ગકાટ.
 વિરાટરાજ પેખે પૂર્વમાં,
 ત્યાં ગુરુદેવ હોય પશ્ચિમપાંખ;
 વિરાટરાજ પેખે પશ્ચિમમાં,
 ત્યાં ગુરુદેવ હોય પૂર્વપાંખ.

૪૮૦

૪૯૦

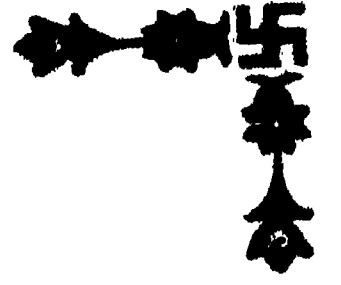

કચ્છાંથી રક્ષતું ને કચ્છાં મારતું એની
 ભૂલભૂલામણીમાં પડ્યા વિરાટસ્વામી.
 પ્રભાત પ્રગટતું કુરુક્ષેત્રમાં.
 મન્ત્ર બણ્યા, ને અર્ધચન્દ્ર છોડ્યું દ્રોણાચાર્યે,
 ને વિરાટમસ્તકકુંભને મૂક્યો લેઈ રથશિખરે:
 જાણે રણને ચહડાવ્યો રણકળશ.
 ત્યાં બાળ્યા પૂર્વવૈરી પાંચાળપતિને,
 ને પોટેલા જાગ્યા સ્મરણોના ભમરા.
 રથધૂમરીનો દીધો રણધૈરાવો,
 ને બલ્લખાણે છેદી મુગટકલગીને.
 દુપદરાજે દીઠો કાળને સન્મુખ ઉભેલો.
 ગુરુદેવ ધૂમતા'તા રણચક્રાવે.
 સહવારના ઉભરાતા'તા તેજસાગરો.
 'સાવધાન' 'સાવધાન' પોકારી
 અવળા હાથની મારી મન્ત્રેલી સાંગ;
 ને ઉછળતા કાળિયારને વીંધે
 એમ વીંધ્યું દુપદહૈયાને.
 રુધિર ને પ્રાણના કૂટ્યા ફૂવારા;
 રથમાંથી ધરણી ઢલ્યા પાંચાળનાથ.
 સૂર્યમંડળમાં ધૂમકેતુ ધૂમે એમ

૫૦૦

૫૧૦

અભિવીર ધૂમતા'તા ક્ષાત્રમંડળમાં.
 એ કારમી સંહારરાત્રિએ
 ગુરુપદ સિદ્ધ કરતા'તા ગુરુદેવ.
 દેવાસુરનો એલાતો'તો સંગ્રામ,
 યમદેશનો ઉતરતો'તો સંહાર.
 કુરુકુળના જમાતૃનાં વળાતાં'તાં વંશવેર.

૫૧૭

દ્રોણગુરુ ધમસાણે ધૂમતા.
 કૃષ્ણદેવે દીકું કે વર્તે છે મહાકેર.
 આજે છે પાંડવસેનાની સંહારતિથિ.

૫૨૦

પહાણે ભારમણ'તું ગદાયુદ્ધ
 ભીમસેના ને અવન્તિસેનાનું.
 શિપ્રાનાં પાણી ઉછળે એમ
 ઉછળતા'તા મધ્યભારતના યોધરાજો;
 મહર્ષિ સાંદીપનિના શિષ્યપ્રવરો,
 કૃષ્ણગૃયન્દ્રના સહાધ્યાયીઓ.
 હનુમન્ત વૃક્ષરાજને ધૂમાવે એવી
 ભીમસેને ધૂમાવી ભીમ ગદાને,

અન્તરિક્ષમાં રચ્યાં મૃત્યુમંડળો,
 ને કીધો ધાવ હસ્તિઉદરની કાળી કરાડમાં.
 શિખરસોતી શિલાછાટ પડે
 એમ ગજરાજ પડ્યો અંબાડીસોતો.
 અંબાડીબેઠા અવન્તિનાથ રોળાયા
 રણુરુધિરની પાળલાંગી નદીઓમાં.
 ભીમસેને કીધી કાળમુખી રણુગર્જના
 કે અશ્વત્થામા પડ્યો.

૫૩૦

સેનાનીઓએ કીલી લીધો એ ભીમબોલ,
 ને પાંડવગર્જના ગાજી ઉઠી કુરુમંડળમાં
 કે અશ્વત્થામા પડ્યો.

૫૩૬

ગુરુદેવના પિતૃશ્રવણે અશ્રુડાયો
 એ મૃત્યુડંખાળો પાંડવધોપ.
 આશ્ચર્યદેવ થયા આશ્ચર્યસ્તબ્ધ.
 કૌતુક સાંભળ્યાં, ને કારમાં સાંભળ્યાં.
 આશ્ચર્યમાંથી જન્મ્યો દ્વિધાભાવ
 કે હોય? કે ન હોય?

૫૪૦

કાને સાંભળ્યું એ ન માન્યું આત્માએ.
પણ ક્યાં જઈને તે કાને પૂછવાં
ધોર સંભ્રામનાં અધોર સત્યાસત્યો ?

૫૪૮

ધર્મધ્વજ ફરકાવતો એવે
સંભ્રામમાર્ગે નીકળ્યો ધર્મદેવનો ધર્મરથઃ
જાણે રણઉડતું દેવતાઈ વિમાન.
દ્રોણગુરુએ હાકલ પાડી રણગાજન્તીઃ
'ધર્મદેવ ! શાનો છે આ પાંડવજયધોષ ?'
દોડતા રથે ઉચ્ચર્યા ધર્મદેવઃ
'અશ્વત્થામા પડ્યો; નરો વા, કુંજરો વા.'
પહેલું અર્ધપદ પડ્યું દુપદરથમાં,
બીજું અર્ધપદ પડ્યું વાયુમાર્ગમાં.
રણવટોળતો ગાજતો'તો ધોરમતો ધોર.

૫૫૦

૫૫૮

કલિયુગ ખેડો હતો કુરુક્ષેત્રમાં.
નરો વા, કુંજરો વા ત્યહારથી કહેવાયું
કલિયુગનું મહાસત્ય—તે મહાઅસત્ય.

૫૬૦

૫૬૧

દેવો વિચરે છે ધરતીથી અદ્ધરપાંખિ;
એવો વિચરતો'તો ચાર અંગુષ્ઠપર

ધર્મ પેટે ધર્મદેવનો ધર્મરથ,
સત્યાસત્યની એ ક્ષણથી
પૃથ્વીએ પછડાયાં ધર્મદેવનાં રથચક્રો.
દેવોએ દીઠો એ રણચમત્કાર.

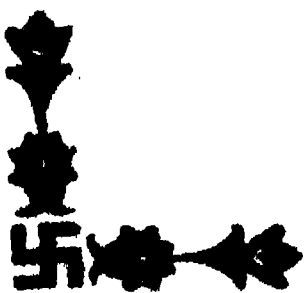
૫૬૭

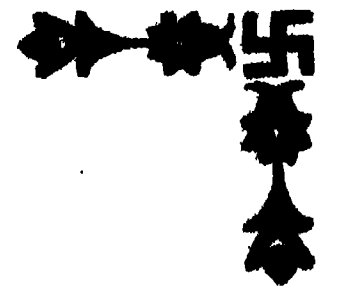
ધર્મખોલના ખોલખાણે
આચાર્યદેવ થયા ભક્ષપ્રાણ;
ને સૂકાઈ ગયું જીવનનું ઝરણું.

૫૭૦

‘હાય ! પુત્રે ત્યાગી પૃથ્વીને,
સત્યુગ સમેટાયો કુળમંડળમાંથી.
ને કલિયુગ કાં ન ઉતરે દ્રોણવંશ ?
આચાર્ય થયા છે ધર્મઘટ:
બ્રાહ્મણધર્મ ત્યાગી મહેં અંગીકાર્યો ક્ષત્રિયધર્મ,
મહર્ષિઓ સર્જતા ને અર્પતા મહાશ્વસોને:
મહર્ષિઓ માંડતા નહોતા સંગ્રામસંહાર.
મહારે માથે પડ્યું કુરુસંહારનું મહાપાતક
તે હણાયો મહારો ગોત્રદેવ.
સંહાર ક્ષત્રિયધર્મ છે, બ્રાહ્મણધર્મ નથી.’

૫૮૦

હેલુંવેલું કરી લીધું જગતદર્શન,
 નેત્રપાંદડીઓ ઢાળી દીધી સદાની,
 ને વાળ્યું પદ્માસન ગુરુદેવે.
 સૂર્યતેજને સૂર્યરાજ વિસર્જે એમ
 આચાર્યદેવે ઉતારી ટોપકવચની કંચનકાયા,
 ને પરિત્યાગી અસ્ત્રશસ્ત્રની પ્રવૃત્તિપાંખો.
 નિહાળ્યો એક ને અનન્ત બ્રહ્મમાર્ગ,
 ને આત્માપરમાત્માનો કીધો જ્યોતિસ્થંભ.
 કુરુક્ષેત્રની ઉછળતી રણતરંગાવલિઓ વચ્ચે
 ગુરુદેવ બેઠા બ્રહ્મસમાધિમાં.

૫૯૦

પાંડવસેનાસ્વામી રણધૂમતાંતાં ત્યાં.
 ગરુડચક્ષે આધૈથી દીઠો આચાર્યરથને,
 પણ ન દીઠો મંહીનો આચાર્યશસ્ત્રત્યાગ.
 પાંચાળીવીરે નિરખ્યા પિતૃહત્યારાને.
 વંશવેરપ્રેરેલો ધાયો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન.
 પાર્થ પોકાર્યો 'પકડજે, મારશો મા.'
 ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ચહડ્યોતો રણુરંગમાં;
 ન ઝીલાર્ધ પાર્થધોષણા, ને ધાયો.

સેનાસ્વામીએ વીઝી ખડ્ગવીજળી,
અશ્વછલંગે આરૂઢ્યો આચાર્યરથને,
સમાધિસ્થની ઝડપી શિખાપતાકા,
ને ઉચ્છેદ્યો ગુરુદેવનો અમૃતકુંભઃ
અને ઉચ્ચર્યો યોધમંડળ સમક્ષે
'પિતૃધાતના આ પાપપ્રપાત.'

૬૦૦

દુતાશમાં હવિ ઉછળે એમ
મસ્તકકુંભને ઉછાળ્યો કૌરવસેનાનીઓમાં.
પૂતળા શાં થંભી ગયા પાંડવો;
કૌરવોએ કીધો રણપોકાર.
કુરુરણમાં થયો કાલાહલનો ગગનધડાકોઃ
જાણે આભનો પડ્યો એક આધાર.

૬૧૦

'સારથી ! શો છે આ રણકાલાહલ ?'

૬૧૧

'મહા અનર્થ થયો, મહારાજ !
રણસ્તંભેથી પડ્યા રણદેવઃ
પાંડવોએ કીધો ગુરુધાત.'

૬૧૪

'ધૃતિહાસ નથી બોલતો હું.
દ્રોણાચાર્ય છે કૌરવપાંડવના ગુરુદેવ.

કુરુમંડળમાં નથી કે શિષ્યસપૂત
આચાર્યદેવનાં ધનુષ્યબાણને જીતનારો.'

૬૧૮

એવે આવ્યો એક યોધરાજ
વંટોળની પાંખે ઉડતો ઉડતો.

૬૨૦

'મહારાજ ! કારમું કીધું કરણક.
ગુરુદેવનો કીધો શિરચ્છેદ ગોઝારાઓએ.
ભીમકર્માએ ગર્જના કીધી 'અશ્વત્થામા પઓ;'
ધર્મરાજ અધર્મ ઉચ્ચર્યા 'અશ્વત્થામા પઓ.'
હતાશ આચાર્યદેવે કીધો શસ્ત્રત્યાગ.
શિખા ઝડપી એ શસ્ત્રસંન્યાસીની,
ખડ્ગ વીંઝયું પાંડવસેનાસ્વામીએ,
ને છેલ્લો ગુરુદેવનો મસ્તકકુંભ.
કૌરવોએ કીધો પૃથ્વીફેડનો પોકાર.'

૬૨૬

ચહડતાં પૂર સમી પાંડવસેનાને
ગુરુપુત્રના મહારથે બાંધી પાજ,
ને મહારથીએ પાડી રણહાકલ.
નરમેધ ગાળ્યો કુરુમંડળમાં.

૬૩૦

૬૩૩

‘અધર્મ’ ! ભુઠાણું ! અપમાન !

ગુરુરાજ હતા સાગરગમ્ભીરા.

પુત્રમૃત્યુ સાંભળ્યે કીધો રણત્યાગ.

એ હતાં પિતાનાં પુત્રવાત્સલ્ય.

પુત્રના ઝીલળે નમસ્કાર, પિતૃદેવ !

તાતે લીધી સ્વર્ગની વાટ,

પુત્ર દૂટે છે સંગ્રામના ઘાટ.

૬૪૦

ભેડે છે વેરઝેરની પ્રગટતી ઝાળો.

પુત્ર જીવે છે પિતૃઋણ વાળવાને.

ઓટ નહીં; કૌરવો ! ચહોડો ભરતીએ.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વાળ્યાં કુપદનાં વેર,

ને લણશે ગુરુહત્યાનાં ઝેર.

તિલક માળા શિખા ને સૂત્ર

છે દેવદીધાં દેવાલંકારો બ્રાહ્મણુત્વના.

તાતઉત્તમાંગને અપમાન્યું પાંડવસેનાપતિએ.

બ્રહ્મશાન્તિમાં પોઢળે, પિતૃદેવ !

પેખશે નહિ એ આજનો સૂર્યાસ્ત.

૬૫૦

ધર્મે આચર્યો અધર્મ.

‘અશ્વત્થામા મરાણો’ એ મન્ત્રે કરાવ્યો શસ્ત્રત્યાગ,

ને ઓઢાડ્યો અશ્વત્થામાને શસ્ત્રવારસો.

પુત્ર એ, જે પિતાને તારેઉદ્ધારે.
કાલે નહી; આજે-અત્યહારે
અમ્મત્યામા લેશે પિતૃહત્યાનાં વેર.
તાત ! ત્હમે હતા સંહારસ્વામી;
તો સંહારની અર્પું છું યમઅંજલિ.
ક્ષત્રિયવીરો નિરખશે બ્રાહ્મણનેા વીરત્વોત્સવ.
પિતૃદેવ ! કુરુરણુમાં માંડું છું પિતૃતર્પણ.
પૃથ્વીને કરીશ નપાંડવી.'

૬૬૦

૬૬૧

ત્યહારે કુરુક્ષેત્રમાં તપતો'તો મધ્યાહનઃ
મધ્યાહનસૂર્ય પણ એ શબ્દે
સન્તાપેા વાદળછાયામાં.

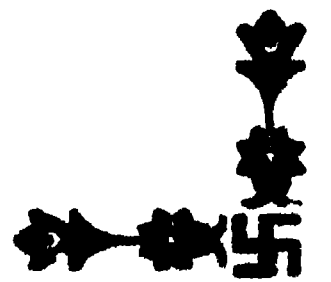
૬૬૪

દેવભાથેથી લીધું દિવ્યાસ્ત્ર,
ને ભાગ્યના ઉર્ધ્વપુંડ્ર તિલક સમું
મૂકયું ચાપના ભાગ્યદેશે.

૬૬૭

'નીરમાંથી પધારો, નારાયણ !
સ્વર્ગનાં હજો પુણ્ય, ને પૃથ્વીનાં હજો પાપ;
આભમાંથી ઉતરજો સૂર્યન્વાળાઓ;

૬૭૦

સંસારની સમેટાળે રમશાનઝાળો;
વનદવ આવળે વડવાનળના ન્હોતરે;
અગ્નિકુડો ઠંભવાળે નરકાગારના
આ શરના સંહારઅંગેમાં.
કુરુક્ષેત્ર થળે શત્રુવાંઝિયું;
પૃથ્વી થળે નપાંડવી.'

૬૭૬

એ હતી પિતાઝંખતાની શાપઝાળો.
એને ઝીલે નર કાં નારાયણ.

૬૭૮

વેદમન્ત્રો ભણ્યા વેદપુરુષે,
ને અશ્વત્થામાએ છોડયું નારાયણાશ્વ.
ભંભોટિયામાંથી અગ્નિકૂલકાં ઉછળે છે
એવા ઉછળી રહ્યા અગ્નિઅંગારા;
આભમાંથી ઉદકાઓ ખરે છે એમ
ખરવા માંડ્યા શતઝીના તારલાઓ.
પ્રથમ ઝાળે બાળ્યો પાંડવસેનાસ્વામીને.
ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું થયું ભસ્મપૂતળું.
એ શર ન્હોતાં, રણીધર હતા;

૬૮૦

એ ખડ્ગ નહોતાં, વીજળીઓ હતી.
 વાયુ વાય તેમ જવાળાઓ ફાલતી;
 વખત વીતતો તેમ જવાળાઓ પ્રજ્જવળતી. ૬૯૦
 અડકે એને તણખો સંહારે.
 સજીવનની સરજતું એ નિર્જીવ ભસ્મટોકરીઓ.
 રથની ઉભી'તી એક રથમાળ;
 રથમાળાની રચી આરાવહલીમાળા.
 મેગળોની હતી એક મેગળમાળ;
 મેગળમાળાની રચી વિન્ધ્યાટવિમાળા.
 યોધયોધને માથે ઝઝૂમતી'તી યમપાંખ.
 'ત્રાહિ મામ્', 'ત્રાહિ મામ્' પોકારતી
 પાંડવમહાસેના ધાર્ધ કૃષ્ણશરણે.
 કુરુક્ષેત્રનો નહોતો એ રણસંહાર: ૭૦૦
 કુરુક્ષેત્રમાં એ તો ઉજવાતું'તું યમપર્વ.
 અર્ધી ક્ષોણી યોધરાજેને સંહારી
 અશ્વત્થામાએ કીધું પિતૃતર્પણ.
 બ્રાહ્મણે જલાબ્યો રણમાં હોમકુંડ
 ને મંહી સમર્પ્યા ક્ષત્રિયોના સંહારહવિ. ૭૦૫

કૃષ્ણચન્દ્રે દીઠો આવતો સત્યાનાશ:

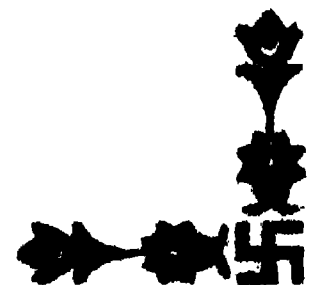

નિરખી આહ્વાણની કોપજવાળા.
સારથીસ્થાને ઉઠયા, ઉર્ધ્વાહુ ઉભા:
જાણે યમઝાળો વચ્ચે કો દેવર્ષિ.

૭૦૯

‘ભો ! પાંડવમેનાનીઓ ! પ્રાક્રમપંખાળાઓ ! ૭૧૦
પધાર્યો છે સ્વયં સંહાર.
ઉજ્જડ કરશે પાંડવશિબિરોને.
નીરમાંથી જાગી નારાયણઝાળ:
પ્રલયકારમી, યમપંખાળી,
સ્મશાનચિતાઓ સમેાવડી.
શરણે જાવ નારાયણને.
પાર્થે પરિત્યાગે છે ગાંડીવ સદા
ગાય આહ્વાણ ને નારાયણની સન્મુખે.
તહમે છો પાર્થની પાંખડીઓ.
રથ ત્યાગો, શસ્ત્ર ત્યાગો;
ઘડીકનો લ્યો રણસંન્યાસ.’ ૭૨૦
૭૨૧

રથત્યાગી, શસ્ત્રત્યાગી, રણસંન્યાસી,
ઉભા હતા કૃષ્ણપાર્થ સંગ્રામભૂમિમાં.

સેનાનીઓએ સાંભળ્યો પાંચજન્યનાદ.
આયુધ પરિત્યાગ્યાં; હયરથગજ પરિત્યાગ્યાં;
કુરુમંડળમાં નિઃશસ્ત્રી હિત્તી પાંડવસેના
નારાયણાસ્ત્રને જીતવાને.

૭૨૭

ઝૂઝતો'તો એક ભીમકર્મા ભીમ.
ભીમને ગમતો નહોતો શસ્ત્રત્યાગ.
કુંગરને હવ ઘેરે એમ
નારાયણાસ્ત્ર ઘેરી વળ્યું ભીમરથને.
ઝાળો હોલવવાને પાર્થે ભણ્યા વારુણમન્ત્રો.
તેહો ય ઘેરાતાં'તાં વાહળાં અગ્નિઝાળોનાં.
કૃષ્ણદેવે દીડો કારમો કાળ.

૭૩૦

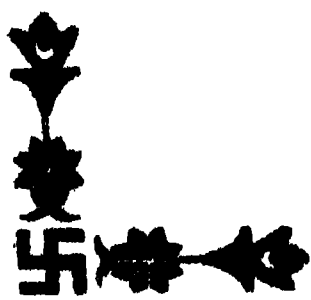
૭૩૪

'ભીમ ! સંહાર સ્વયં પધાર્યો.
કર રથત્યાગ ને લે શસ્ત્રસંન્યાસ'

૭૩૬

પગપાળા ધાયા કૃષ્ણ ને પાર્થ.
એકએક બાહુએ ઝડપ્યો ભીમસેનને
ને કીધો રથસૂતો ને શસ્ત્રસૂતો.
પાંડવસેનાએ ઘડીકતો કીધો શસ્ત્રત્યાગ.

૭૪૦

ભાઈડ સામ સમું સહસા એવે
ગાજી ઉઠ્યું રણુસ્તોત્ર રણુમંડળમાં.
આયુધસૂના યોધરાજે ઉભા'તા
રણુદેવની પ્રણામાંજલિએ, પ્રયંડ આરતીએ.
કૃષ્ણદેવ ગવરાવતા'તા રણુસ્તોત્ર.

૭૪૫

જય દેવ ! રણુદેવ !

૭૪૬

શુભઅશુભ ઝરન્તાં બાણે,
લખલખતી તેજકૃપાણે,
મહાઅશક્તની વાણે
લખો ભાગ્યલેખ તતખેવ, રણુદેવ !

૭૫૦

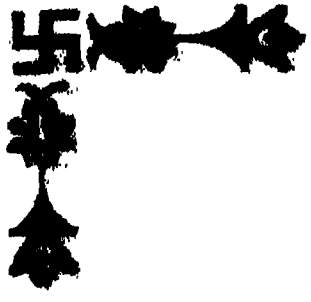
સંગ્રામ ધોર સરખવો;
સંહાર વિપમ વરસાવો;
સંસારશાપ ઉતરાવો;
કરો પ્રલયધર્મ પરિમેવ, રણુદેવ !

૭૫૪

ત્હમે પુણ્યપાપ પરખન્દા;
ભીષણમુખ શિવસોહન્દા;
મૃતઅમૃતના આનન્દા;
ત્હમે કાળખત્ત સ્વયમેવ, રણુદેવ !

૭૫૮

જય દેવ ! રણદેવ !
રણદેવ ! જય દેવ !

૭૬૦

કાળપુરુષની આરતી ઝીલતો
ધોરમતો'તો કુરુમંડળનો રણુચેરાવ.

૭૬૨

સાગરપગથારે ભભૂકતો વડવાનળ
બાળે મહાનૌકાને, સરજે ભસ્મખડકાને,
ને મહાઝાળ પછી સમાય જળસમાધમાં;
નારાયણાસ્ત્રે એમ બાળ્યો ભીમરથને,
અશ્વસારથીનો કીધો ભસ્મઢગલો,
ને જવાળા અન્તે સમાઈ રણભૂમિમાં.
ડૂબતા શઢને ને નીરને હોય એટલું
રણુ'તું અન્તર ભીમને ને નારાયણજવાળાને.
નારાયણાસ્ત્ર પછી ગયું પાતાળ પાવન કરવાને.

૭૭૦

૭૭૧

‘આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! મહારાજ
સૂર્ય હોલવાયો ? કે સાગર સૂકાયો ?

નારાયણાસ્તુ શમી ગયું દિવ્યાસ્તુ.
સારી પૃથ્વીને સંહારે જે,
એણે સંહારી અર્ધ અક્ષૌહિણીને.
સૂર્ય ઉગશે તો ખરોને કાલે ?

૭૭૭

ગુરુપુત્રના સારથીને
આલ ભાસ્યાં હોલવાયેલાં.

૭૭૯

‘શું? આચાર્યદેવનું દિવ્યાસ્તુ મિથ્યા?
મહાતપશ્ચર્યાનું વરદાન મિથ્યા?
નારાયણ ભગવાને સ્વયં અર્પેલું મિથ્યા?
પેલો નારાયણ પી ગયો નારાયણાસ્તુને.
પણ ગુરુદેવના શસ્ત્રમન્ત્રો છે
અખૂટ, ને અમોઘ, ને અગાધ.
મૃત્યુ વરસાતું છું યોધયોધને મસ્તકે.’

૭૮૦

૭૮૬

ગુરુપુત્ર ગાળ્યો, જાણે સાગર ગાળ્યો.
ફૂલ વીણે એમ શર વીણ્યું એક;
ને માળામંડળમાં પરાવે એમ
આપમંડળમાં ચહડાવ્યું એ રૂદ્રશરને.

૭૯૦

‘આત્મણુઆત્મણુનાં હજો પુણ્ય;
મહર્ષિઓની હજો તપશ્ચર્યાઓ;
ભવોભવનાં હજો મહારાં આયુષ્યકળ;
યમદેવના હજો શાપ આ શરપાંજો.
આવજો જગતના અગ્નિઅગ્નિઓ,
હલવાજો હોમકુડો આશ્રમઆશ્રમના,
ધરધરના વિરાજજો અગ્નિહોત્રો,
સ્મશાનસ્મશાનનાં મૃત્યુઓ વસજો આ શરમુખમાં.
જનવઃ સંહારો પાંડવમંડળને.
પાંડવશિબિરો થાવ યોધસૂનાં.’

૮૦૦

બ્રહ્મપુત્રે છોડ્યું યમાસ્ત્ર,
અસ્ત્રશસ્ત્રનો ગોત્રપુરુષ;
જનણે દાવાનળ છોડ્યો રણમંડળમાં.
પાર્થે બાળ્યું‘તું ખાંડવવન;
અશ્વત્થામાએ બાળવા માડ્યું કુરુક્ષેત્રને.
યમપુરીનાં દળ દોડતાં આવે
એવાં ઉલટયા અગ્નિજાળનાં વાદળાંઓ.
કુરુક્ષેત્રમાં પ્રગટયા બળબળતા કુંગરા;
ઉદઘાપાત થાય એવો થયો યમપ્રપાત.

રથરથને છત્રે ઉતરી અમિચિતાઓ,
યોધયોધને મસ્તકે પડ્યાં મૃત્યુબાણ.
હાથીઓ ઉભા થઈ રાખના કુંગરા.
ધર્મદેવે, યોધમંડળે, કૃષ્ણપાર્થે દીકું
કુરુક્ષેત્રને ભડભડતું મૃત્યુમુખમાં.
બ્રહ્મણુનું બ્રહ્મણુત્વ બાળતું'તું
જગતના મહાક્ષત્રિયત્વને.

૮૧૦

ગુરુપુત્રે પ્રગટાવ્યાં ધડીકનો પ્રલયકાંડ.

૮૧૭

‘આયુષ્યની ધડી આવી, પાર્થ !
કાપેલો બ્રહ્મણુ છે સાક્ષાત્ કાળ.
જો મૃત્યુના થાય છે યમઢગલા.
કુરુસંહારનો મધ્યાહ્ન ઉગ્યો આજ.
ઠાલવી નાંખ ત્હારો મન્ત્રભંડાર,
ને છોડ ત્હારું બ્રહ્માસ્ત્ર.
પ્રલય પ્રગટે એવો વિક્રયો છે બ્રહ્મપુત્ર.
બ્રહ્મણુને મહાત કરે બ્રહ્માસ્ત્ર.
કાળકૂટ પીનારા હતા એક નીકંઠલ;
મૃત્યુ પીનારા એક જ છે પરબ્રહ્મ.

૮૨૦

હોતર; પધારે; ને પી જાય યમાસ્ત્રને.
જંગી ! જંગી જા, ને આગમને આવર.
નહિ તો રણમંડળ થશે વેરાન વગડો.'

૮૩૦

પાર્થે સંભાર્યો શરભંડારને;
ને રત્નપેટીમાંથી ઝવેરી કહાડે મહારત્ન
એમ કહાડયું શરરત્નને.
ઉપર ધાર્યો પાંડવોનો ધર્મઢગ,
પાંખે લાખ્યો પાંડવોનો દુઃખભાર,
મુખમાં મૂક્યાં કૌરવોનાં અધર્મપુંજ,
ને મુગટે સ્થાપ્યા પરબ્રહ્મને.
બ્રહ્મણ રહામે ભણ્યો પાર્થે બ્રહ્મમન્ત્ર,
ને છોડયું બ્રહ્માસ્ત્ર યમાસ્ત્રના નિવારણે.

૮૩૬

બ્રહ્માસ્ત્રે ઉગાયું બ્રહ્માંડને.
કુરુક્ષેત્રમાં વરસ્યા અમૃતવરસાહ;
પડતા ત્યાં હોલવાતા યમમૃત્યુડંખો.
દિશાદિશામાંથી ઉભરાયા પુષ્કરાવતંકો
ને ઠાર્યા દુનિયાના દાવાનળોને.

૮૪૦

બળતા કુંગરાઓ થયા મહામેધઃ
વરસતા વહ્નિવૃક્ષો થયા મેધખડો;
કુરુક્ષેત્ર થયું છીછરનીર સરોવર.
અશ્વત્થામાને સંહારવું 'તું' રણમંડળ;
પાર્થે ઉગાયું રણમંડળને મૃત્યુમુખમાંથી.

૮૪૯

ભમાશ્વ બ્રાહ્મણને દીડો છે ?
એ શાપ દે કે સંન્યાસ લે.
ગુરુપુત્રનું હણાયું રણગૌરવ,
છણાયું બ્રાહ્મણહૈયું, વિદ્યાયું યોધતેજઃ
જાણે અસ્તાચળનો સૂર્યદેવ.
શાપનાં તપ રહ્યાં નહોતાં;
અશ્વત્થામાએ લીધો રણસંન્યાસ.

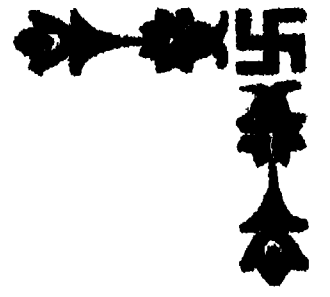
૮૫૦

૮૫૬

રણદેવ રણસ્તંભે ચઢે એમ
દ્રોણપુત્ર ચઢયા રથશિખરે,
સિંહપુચ્છનો ડોલાવ્યો રથધ્વજ,
ને ગગન દાખવતા ઉભા ઉર્ધ્વબાહુ.
એટલે થયો યુદ્ધવિરામ,
ને અશ્વત્થામા થયાં ત્રિયામનાં શૂન્યમુખાં.

૮૬૦

એમ ઉગી અને આથમી
મહાસંગ્રામના પખવાડિયાની એ પૂણિમા.

૮૬૪

ત્રણ આભ તૂટી પડે એવા
પછી થયા ત્રણ કાટકા ગગનગાજન્તાઃ
'પ્રપંચ!' 'પ્રપંચ!' 'પ્રપંચ!'
યોધરાજેએ પરસ્પરને પૂછ્યું: આ તે
ઉચ્ચૈશ્રવા હણહણે છે કે અશ્વત્થામા?
સારનો સાર સંસાર કહેવાતો:
તે તિથિથી સંસાર કહેવાયો પ્રપંચ.
શબ્દકોશને સરજે છે બ્રહ્મબોલ.

૮૭૦

૮૭૨

કરમાયેલી વિટપોને વૃક્ષો વિસર્જે છે,
જનોઈને તોડી સંન્યાસી વિસર્જે છે,
મયૂર જેમ કલાપને વિસર્જે છે,
રૂદ્રમૂર્તિ અશ્વત્થામાએ એમ
ભાગ્યાં ને પરિત્યાગ્યાં બાણચાપને.
કાળમંડળ કુરુક્ષેત્ર વચ્ચે
ગુરુપુત્રે કીધો શસ્ત્રત્યાગ.
અશ્વત્થામાએ લીધો અર્ધસંન્યાસ
ને દ્રોણપુત્ર ગયો દિશાઝાડીઓમાં.

૮૮૦

૮૮૧

પ્રારબ્ધને પ્રણમતા,
મહાભારતને ગાતાસંભળતા,
હજ્જરો વર્ષોને વિમાસતા વિમાસતા,
નર્મદાતીરનાં ગુર્જરવનોમાં છે આજ
અશ્વત્થામાના સનાતન વાસ.
વનસીરમતી, યોજનસંભળાતી,
મોખડી-મોક્ષદાના જળધોધની ગર્જનામાં
—ત્યાં માણે છે અખંડ ને અસૌર
કુરુક્ષેત્રની રણગર્જનાના પડધાઓ.
સળપાણીશ્વરના ગિરિધાટની જળમુદાઓમાં,
અવધૂત જોગીઓનાં ઝુડોમાં,
પાંડવકૌરવનાં કાળપગલાં શોધતો
આજે એ વિહરે છે એ અમર જોગી.

૮૬૦

૮૬૪

કહે છે કે ત્યાં ઉગે છે આજ
મનોહર એ માયાવી સન્ધ્યા.

૮૬૬

એ સત્ હશે ? કે અસત્ ?

૮૬૭

